

Жусуп Мамайдын Семетейи жөнүндө сөз

Дүйнөлүк мааниге ээ, улуу мурасыбыз «Манас» эпосу жөнүндө сөз болгондо кыргыз эли жалгыз гана Манас баатырдын улуу жүрүшүн түшүнбөстөн, эли-жерин коргогон Манас, анын уулу Семетей, небереси Сейтек бир түшүнүктө айтылып, бир бүтүндүктү түзүп турат. Ошон үчүн «Манас» эпосу дегенде эл үчилтикти түшүнөт. Үчилтиктин ар бири өз алдынча көркөм эпикалык чыгармага айланып, эпостун баш каармандарынын ат-карган иштери, эли-жердин камы үчүн башын коюп, душмандары менен айыгышкан кармашта жеңишке жетишип, элин коргоп, жерин сактап калат. Бул эпикалык каармандардын жүргүзгөн ыйык күрөштөрү кыргыздын кийинки укум-тукумдарына ата журтун чексиз сүйүүгө жана аны жат душмандардан коргоого кол жеткис бийик идеал катары бизге мурас болуп калды. Үчилтиктин биринчи бөлүмүндө баш каармандын жүргүзгөн аракети талоонго учурап, туш тарапка айда-лып кеткен элдин башын бириктирип, өз Мекени болгон Ала-Тоону душмандын колунан бошотуп, элдин бейпилдигин сактоо идеясы иш жүзүнө ашырылат. Ал эми экинчи бөлүмүндө өзүнүн тарыхый шартына жараша бытырандылыкка учурап бараткан хандыктардын өз алдынча бөлүнүшү, феодалдык доордун башталышынын алгачкы үлгүлөрүнүн чагылышы менен ички душмандар сыяктуу эле сырткы душмандарга ата мурасын колдон чыгарбай эл тынчтыгы үчүн күрөшөт. Тарыхый кырдаалдан чыгып кетүүнүн аракетин жасаган элге, элден чыккан чыгаан баатыр уулдардын жаралышын турмуштун өзү эпиканын дүйнөсүнө алып чыгат. Мына ушундай кырдаалда ата мурасын жактаган училтиктин үчүнчү бөлүмүндө Сейтек баатыр жаралат. Эпостун айрым каармандары бир эле эпикалык мазмун менен чектелип калбастан, биринен экинчисине өтүп, дагы да андан кийинки эпикалык окуяларга чейин катышат. Бирок ушундай көркөм чырмалуунун чыйрактыгына карабастан училтиктин ар бири өз алдынча көркөм чыгарма, ар биринин өз алдынча салттык өзөк окуялары бар экендиги кыргыз угармандарына аттын кашкасындай таанымал. «Манас» үчилтиги жалгыз гана Ала-Тоолук кыргыздарда сакталып ушул күнгө чейин айтылып келе жаткан болсо, жакындан бери Памирлик жана Кызыл-Суулук кыргыздарда да көздүн карегиндей сакталып, улуу мурастын учу уланып, эл арасында айтылып келе жаткандыгы белгилүү болду. Мында сөз Кызыл-Суулук кыргыздардан чыккан улуу манасчы Жусуп Мамайдын «Семетейи» жөнүндө болмокчу.

«Семетей» эпосундагы тематикалык бөлүштүрүүлөргө караганда кайсы гана вариантты албайлы салттык өзөк окуяларын түзгөн эпизоддор бүтүндөй камтылган. Эпостун сюжетине көз чаптырганда өзөк окуялар бир тематикалык бирдикте топтоштурулуп, жүрүп жаткан окуянын фабуласын ачып берет. «Семетей» эпосунун бардык эле варианттарында сюжеттик өзөктү түзүп жаткан эпизоддордо болгон «Семетейдин балалык жана жигитчилик чагы», «Семетейдин Чынкожо, Толтой менен болгон согушу», «Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү», «Семетейдин Коңурбай менен болгон согушу» жана финалдык бөлүгү болгон «Семетейдин өлүмү» эпизоду менен эпос жыйынтыкталат.

Ар бир семетейчинин таалим алуу мектебиндеги негизги критерийлер сакталуу менен алар тарабынан эпос-ко киргизилген алымча-кошумчалар законченемдүү көрүнүш катары эсептелинет. Ошон үчүн туруктуу окуялар менен катар эле варианттар арасында айырмачылыктар бар экендигин байкоо кыйын эмес.

Жусуп Мамайдын «Семетейиндеги» окуяларга ой жүгүртсөк бардык эле варианттарга мүнөздүү көрүнүштөрдөн болгон баатыр баланын эпиканын дүйнөсүнө келиши, эпиканын салтына ылайык эл башына кыйынчылык түшкөн учурда пайда болушуна карабастан, баатырдын төрөлүшүнүн алгачкы этабынан тартып, окуянын негизги багыты чыгарма жаралган ошол доордун тарыхый шарттын талабында өсүп, өнүгүп олтурат. Ал шарт феодалдык уруу түзүлүшүнүн гүлдөө учурунун алгачкы этабындагы уруу феодалдарынын өкүлдөрүнүн арасындагы өз ара келишпөөчүлүк карама-каршылыгы күчөп, уруулар арасындагы ырк, ынтымак бузулуп, өз алдынча болууну көксөп, бытырандылыкка багыт алган учуру болуп саналат. Ошондуктан, туугандар арасындагы көрө албастыктын, жеке керт башынын кызыкчылыгын жана бийлик үчүн болгон күрөштүн торуна түшкөн туугандар, ата мурасын сактап калуу үчүн жаралган баатыр баланын көзүн тазалап ордун басып калуу алардын бирден бир максаты. Мына ушундай татаал оор абалдан бошонууну көздөгөн Каныкей жеке өз керт башын сактап калууну ойлобостон, ал келечектен үмүт кылган, эли-жерин коргоп, Манастын атын сактап кала турган балага коркунуч туулуп турганын сезген эне анын башын калкалап, Семетейдин аман-эсен чоңоюшу үчүн көргөн камкордук аракети болуп жатат.

«Манас» эпосунун бардык варианттарында Манас баатыр Бээжинден жарат алып, Таласка келген соң дүйнөдөн кайтат. Туугандар арасында ырк келишпөөчүлүк Манас күмбөз тургузуу учурунда чыгып, Абыке менен Көбөш ачыктан ачык эле Бакайдан хандыкты талашат.

Жусуп Мамай деле «Семетейди» баштаганда Абыке, Көбөштүн зордугунан эмес, салт боюнча айтылып келинген «Манастын» финалдык окуясы болуп эсептелинген Манас баатырга күмбөз тургузуу, аны коюу расмиси жөнүндө баяндайт. Азасын күтүп, сөөгү коюлгандан кийин Каныкей адистин баарын чакыртып, эркектин майына кышын, эчкинин майына акиташын бышыртып, көркөмдөп салдырган күмбөзгө көргөзмө көрүн каздырып, Манастын сөөгү коюлган жайды жашырып коет. Күмбөзгө жазуу түшүрүү бардык эле варианттарда эскертилбейт. Аталган манасчыда күмбөздүн тургузулушуна жумшалган эмгектин баасы жазылып, анык экендигин билгизиш үчүн Манастын ак мөөрүн бастырып бышыктайт. Ошентип, эл бир ооздон Манас күмбөзгө коюлду деген ойдо калат. Чындыгында баатырдын сөөгүн душман кордобос үчүн Кайнардын кара суусун бурдуруп, түбүн ойдуруп, сөөктү ошол жерге койдурат.

Манас өлгөндөн кийин уруулар арасындагы карама-каршылыктар күчөп, уруу башчылары өз үстөмдүгүн жүргүзүүгө умтулат. Бул кырдаал Жусуп Мамайдын вариантында кеңири баяндалып, Абыке менен Көбөштүн Манастын ордосуна кол салышынын натыйжасында баатыр баланын келечегин ойлогон энеси жан соогалап качууга аргасыз болот да, Бакайдын жардамы менен Семетейди алып Букарга качып чыгат. Жусуп Мамайдын вариантында деле Семетейдин

балалыгы менен жигитчилик курагы таятасы Каракандын колунда өтөт. Семетей эр жетип, бой тартып калган кезинде эли-жерин, атасы Манас экендигин кабарлаган Сарытаз сюжетке киргизилип, өз ролун толугу менен аткаргандыгы бул вариантта да ачык баяндалат.

Туугандар арасындагы араздашууда чоң атасы Жакып, агалары Абыке, Көбөш жана кырк жигит менен болгон кармашы жеңиш менен аяктап, эл тынчып калганда сырткы душманга сатылып, элге жана Семетейге саткынчылык кылган Чыңкожо эпиканын майданына чыга келет. Чыңкожонун деле жүргүзгөн саясаты тең аталык кылып, бийлик үчүн жасаган аракети десе да болот. Карындашы Аккоенду шылтоолоп, Гүлчородон ала качып, Толтойго кирип берет. Семетейден өчүн алып берүүнү өтүнүп, арамза оюн ортого салат. Чыңкожонун саткындыгы ачыкка чыгып, ал Айчүрөктү тартып алуу максатында Толтой экөө Акун хандын шаарын камап калат. Айчүрөк, Толтой, Чыңкожого байланыштуу айтылган окуянын жыйынтыгында Айчүрөктүн жасаган амалы Семетейди эки чоросу менен акшуңкарды издөөгө аргасыз кылат да Чыңкожо, Толтой менен болгон кандуу кармаш башталат. «Семетейдин» 2-китебиндекандуу кармашта Чыңкожо, Толтой курман болушуп, Семетей Айчүрөктү алып Таласка кайрылып келет. Анын соңунан Токтосарт деген соодагердин Семетейге келип, сый-урматын көрүп, Семетейдин ал-ахыбалын байкап билип, Коңурбайга кабардар кылат. Эл жайлоого көчкөндө, анча-мынча жигиттери менен Ак ордодо калган Семетейди Коңурбай капысынан курчап калат. Семетейди куткаруу аракетин жасаган бул чоң кагылышта Гүлчоро, Канчоро, Байталак, Жалгызек жана Айчүрөктүн каармандык иштери кеңири баяндоого алынат.

Бийлик үчүн болгон күрөш жалаң гана туугандар арасында болбостон, ошондой эле мурда Манастын айланасына топтошкон хандыктардын арасында да жүргөндүгү байкалат. Анткени, Манас баатырдын тушунда туш тарапка айдалган түрк уруулары кайра чогултулуп, бир атанын балдарындай Манастын тегерегинде болушканы менен ар бири өз алдынча хандык бийликке ээ болуп турушкан. Ушундай таасирде болгон Керимбай Көкчөнүн уулу Үмөтөйгө бийлик бергиси келбей, өзү хандык орунду астыртадан талашып, казак элине бүлгүн салат. Аракетти Керимбай өзү жеке керт башы менен жасабастан, элди алдап, коркутуп-үркүтүп, башка жерге коркутуп көчүрүп, душман баатырлары менен дөөлөрүнө кайрылып, кыргызды жаманаттылап жардам сурайт. Бул финалдын жыйынтыгында Кызылуюк дөө менен Мадыкан Гүлчоро, Канчоро жана Семетейден мерт табышат. Керимбай уу ичип өлөт.

Жусуп Мамай салттык окуяга жаңыча түс берүү менен окуянын жана мезгилдин шартына ылайык бир нечелеген окуяларды кошумчалаганын көрөбүз. Бул окуяларда башынан бери сюжетке башкы каармандардан болгон Бакай, Жамгырчы, Семетей, Гүлчоро, Канчоро жана башка баатырлар катышуу ар биринин көрсөткөн эрдиктери, каармандык кайраткерлиги эпоско мүнөздүү болгон ар кыл поэтикалык ыкмада эпикалык закон ченемде сүрөттөлүп берилген. Буларга: Керимбайдын жасаган аракеттери, Кызылуюк дөө менен Мадыкандын жүргүзгөн кандуу кармашы, Семетейдин жалгыз көздүү

Мадыкан дөөнү сайып, эжеси Кардыгач менен жездеси Карманапты куткарышы, Уусанкелдин көргөзгөн дүмөгү, Жубатай дөөнүн Гүлчоро менен болгон кармашы сыяктуу согуштук окуялар кирет. Аталган окуялар негизинен Жусуп Мамайдын вариантына гана таандык. Башка варианттарда бул окуялар учурабайт. Демек, эпоско киргизилген бул сыяктуу кошумчалар эпостун идеялык мазмунун, сюжеттик өзөгүн жаңыртуу менен ага кандайдыр бир окуянын өөрчүтүлүшүнө, баатырлардын жүргүзгөн күрөш аракеттерине кошумча дем, күч берип жаткандай сезилет. Ошондуктан мындай алымча-кошумча жаңылыктарды кубаттоого гана болот.

Эпосто кыргыз элине көзүн арткан душманы Коңурбайдын жүргүзгөн күрөшү жана айла-амалы кыргызды кулчулукка айландыруу жана Манастан калган кегин уулу Семетейден алуу анын бирден бир башкы максаты болуп саналат. Ошондуктан, Коңурбай дагы бир жолу айла-амал издеп, Семетейге кат жазып, алдап, элдешүүгө чакырышы анын акыркы аракети болот.

Жүрүп жаткан согуштук окуяларда Семетей менен Гүлчорого дем берген, кубат киргизген Манас, Алмамбет, Чубак жана Сыргактын элестери ар убак жардам берип, оор абалдан чыгарып, куткарып турат. Алмамбеттин арбагы Гүлчоро кандуу кармашта күч-кубаттан тайып баратканда «тирүүмдө жүзүм көрбөдүң» дейт да Гүлчорого кайрат, дем берип турат. Манас баш болгон анын жакын жан-жөкөрлөрүнүн арбактарынын балдарына жардамга келиши укмуштуу фантастикалык пафосто сүрөттөлүү менен душман көзүнө да көрүнүп, алардын сесин алат. Алмамбеттен күч, кубат алган Гүлчоро Мадыканды жер жаздантат. Ушундай эле кайрат, кубат алуу менен Жубатайды да жаздым кылат.

«Семетей» эпосунун кайсы гана вариантына кайрылбайлы бардыгында бирдей эле Семетей кан майданда баатыр катары душман баатыры менен болгон күрөш үстүндө курман болбостон, алдоо сөзгө кирип, өзүнүн мурунку күч-кубатынан ажыраган учурда гана жаздым болушу негизги мотив болуп эсептелинген. Анткени, баатырдын өлүмү феодалдык уруу түзүлүшүнүн бытырандылыкка учураган алгачкы мезгилин ичине камтуу менен ар бир семетейчи ошол доордун шартына ылайык өз алдынча баатырдын өлүмүн мотивдештиришкен. Буга караганда эпос чагылдырган доордун шарты көрсөтүп тургандай айрым варианттарда Семетейдин өлүмү согуш талаасында эмес, ошол доор шартына өтө мүнөздүү көрүнүштөрдөн болгон аңчылык кылып, сейилге чыгуу учуруна ылайыкташтырылып жатат. Сөз болуп жаткан вариантта деле жогоруда эскерилген мотив негизинен сакталган. Сейил куруп, аңчылык кылуу мезгили болбосо да Канчоронун сөзү менен күмбөздү тайып келүүгө чыкканда, атайын кара ниеттик менен жасалган аракеттин аркасында Семетей мертинүүгө дуушар болот. Семетейдин өлүмүнө негизинен эмчектеш тууганы Канчоронун ичи тардык жана көрө албастык, бийлик үчүн умтулган арам ойлуулук кегин иш жүзүнө ашыруу максатында жүргүзгөн аракеттеринин натыйжасынын жыйынтыгын көрөбүз. Ошондой эле анын алгачкы Семетейге жасаган карасанатайлык иши Үмүтөйдүн атасынын кунун алам деп келип өлүшүнөн башталат. Үмүтөйдүн өлүмү жана анын сөөгүн барктап коюп, Каныкейдин сөзү менен жакшылап узаталы

дегенге Семетей көнөт. Ушул ыңгайлуу жагдайдан пайдаланып, Канчоро Семетейге акылыңды жоготпой казактардын хандык жолу менен эрлиги өзүң менен бир болгон соң Тайбуурулду тартууга бербесең болбойт деген Канчоронун кытмыр, кара ниет оюн туура таап, Тайбуурулду тартууга кошуп жиберет. Ошентип, канчадан бери ичине кек сактап жүргөн Канчоро Семетейди негизги күч берүүчү миңгич тулпары Тай буурулдан ажыраткан соң, ал өзүнүн башынан бери ойлоп жүргөн кара ниеттик кастык ишин иш жүзүнө ашырууга киришет.

Канчоро Гүлчоронун Суркоенун сурап минип, чалгын чалам демиш болуп, Кыязга жолугуп сөз бүтүрөт. Сөз бүткөн соң болжошкон күнү Канчоро катуу аракеттенип, Каныкей менен Айчүрөккө тилин тийгизип, Семетейди азгырып, күмбөздү тайып келебиз деп алып чыгып кетет. Акыры Каныкейдин эскерүүсү боюнча белдеги Манастын ташын Канчоро гана көтөрүп, ыргытып жиберет. Күмбөзгө келгенден кийин да Каныкейдин айткандары туура келип, Семетейдин жасаган аракеттери онунан чыкпай туруп алат. Канчоро дагы бир жолу Семетей менен Гүлчорону алдап, Суркоенду минип, курал-жарагын алып, анан өзүнүн саткындык сырын ачып, хан Кыязга кошулуп, эми өчүн аларын айтат да жүрүп кетет.

Канчалык кылса да Кыяз алды менен тарткынчыктайт. Бирок Канчоронун каардуу сөзүнөн чыга албай колун айдап, Семетей жаткан жерге келишет да кол салышат. Алды менен Канчоро найза менен сайганда, Кыяз балта чабат. Экинчи ирет Канчоро келгенде «бетинди көрбөйүн эмне кылсаң өзүң бил» деп Семетей тескери карап туруп берет. Канчоро найза менен капталга саят, Кыяз балта менен Семетейди чыкыйга чабат. Семетей кулап түшкөндө Канчоро кылыч менен башын алып салайын дегенде хан Кыяз колунан кармап «бузбайлы мунун көркүн деп, албайлы бойдун бөркүн деп» токтотуп калат. Ошентип, Кыяз сөзүн айтып бүткөнчө Семетей көйкөлө түшүп, коргошундай жылт этип кайып болуп, өлгөндүгү билинбей жоголуп кетет. Канчоро менен Кыяз Семетейдин эмне болгонун биле албай туруп калышат.

«Семетей» эпосунун финалдык чечилиши Семетейдин кайып болушу менен эле бүтүп калбастан, башка варианттарда баяндалгандай эле Гүлчоронун көргөн кордугу, Сары хандын Канчородон жаздым болушу, элдин зар-муңу менен Канчоронун хандык мансапты алып, бийлик башына келип, элге көрсөткөн үстөмчүлүк баскынчылыгы кеңири сүрөттөөгө алынган.

«Семетей» эпосунун мазмундук сюжетине көз чаптыра турган болсок, «Манас» үчилтигинин салттык нугун бузбастан, башынан бери айтылып келе жаткан өзөк окуялар сакталуу менен мезгилдин жаңырышы жана доордун улам жакындашы менен эпостун мазмунуна манасчылар тарабынан тарыхый доордун мүнөзүнө жараша жаңыча алымча-кошумчалар киргизишип, эпоско жаңы түс, жаңы мазмун берип турганын байкоого болот. Анткени, «Манас» эпосуна караганда «Семетей» эпосу чагылдырган доор негизинен феодализм баскынчындагы уруу түзүлүшүнүн гүлдөп, өсүп-өнүккөн чекитине жетип, андан соң ар бир уруу топтору өздөрүнүн кызыкчылыгын көздөп,

бийлик үчүн баш коюп, ата мурасын ээлеп калуу үчүн жан кыйышкан кандуу күрөш айрыкча күчөп, бытырандылыкка баш койгон шартты чагылдырып жатат. Ушул идея эпостун сюжеттик өзөгүндө үзүлбөстөн уланып отуруп, акырындык менен өсүп-өнүгүп курчуй берет да Канчоронун бийлик үчүн жасаган аракеттери менен чечмеленип берилет. Ошентип, Жусуп Мамайдын «Семетейинин» сюжеттик биримдигин биз эскерип өткөн туруктуу өзөк окуялар менен эпизоддор түзүп турат.

Кылымдан кылымды карытып, ата-бабабыз салттык өзөгүн сактап айтып келе жаткан монументалдуу «Манас» эпосун элге жеткирүүдө биз сөзгө алып олтурган Кызыл-Суулук кыргыздардын «Манасы» кыргыздын улуу мурасына өз үлүшүн кошкон, кыргыз элине берген көркөм белеги болуп саналат.

Кеңеш Кырбашев,

филология илимдеринин кандидаты, улук илимий кызматкер.